

УДК 94 (477.54): 061.2

**УТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ
ВСЕСОЮЗНОГО ДОБРОВІЛЬНОГО
ІСТОРИКО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО
ТОВАРИСТВА «МЕМОРІАЛ»
(ЛЮТИЙ 1989 Р. - БЕРЕЗЕНЬ 1990 Р.)**

**ESTABLISHMENT OF THE KHARKIV DIVISION
OF THE ALL-UNION VOLUNTARY HISTORICAL-
EDUCATIONAL SOCIETY "MEMORIAL"
(FEBRUARY 1989 - MARCH 1990)**

Шевченко В. М.,
магістр історії, аспірант, Харківський
національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова (Харків, Україна),
e-mail: vitaliy.shevchenko.1991@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-1291-4059

Shevchenko V. M.,
Master of History, Postgraduate Student, A. M. Beketov
Kharkiv National University of Urban Economics
(Kharkiv, Ukraine),
e-mail: vitaliy.shevchenko.1991@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-1291-4059

Товариство «Меморіал» стало основою правозахисного руху на території колишнього СРСР. Правозахисні організації були важливою частиною демократичного руху, що перебував у опозиції до КПРС. У статті досліджується утворення Харківського товариства «Меморіал». При написанні статті ставилося завдання визначити причини виникнення Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», дізнатися особливості діяльності «Меморіалу» у Харкові. В результаті дослідження встановлено важливу роль харківської організації «Меморіалу» у демократичному русі. На основі даних статті є можливість проводити вивчення взаємодії «Меморіалу» із іншими суспільно-політичними рухами.

Ключові слова: демократичний рух, правозахисники, громадська організація, Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Бюлетень Харківського відділення Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал».

"Memorial" became the basis of the human rights movement in the territory of the former USSR. Human rights organizations were an important part of the democratic movement in opposition to the CPSU. The article explores the formation of the Kharkiv "Memorial" Society. When writing the article, the task was to determine the reasons for the emergence of the All-Union Voluntary Historical and Educational Society "Memorial", to find out the peculiarities of the activity of "Memorial" in Kharkiv. The study found the important role of the Kharkiv "Memorial" organization in the democratic movement. On the basis of these articles, it is possible to study the interaction of the "Memorial" with other socio-political movements.

Keywords: democratic movement, human rights activists, public organization, All-Union Voluntary Historical and Educational Society "Memorial", Bulletin of Kharkiv Branch of All-Union Voluntary Historical and Educational Society "Memorial".

В умовах перебудови у СРСР активізувався опозиційний демократичний рух. Однією із демократичних організацій стало товариство «Меморіал». Метою товариства став захист прав людини, донесення до радянського суспільства правдивої інформації про політичні репресії.

Особливістю дослідження діяльності товариства «Меморіал» у Харківській області є відсутність робіт, що присвячені безпосередньо цій тематикі. Основним джерелом при написанні статті стали Бюлетені Харківського відділення товари-

ства «Меморіал» [6 – 12; 14 – 18]. Також «Меморіал» створив інші документи, що були використані у дослідженні: Опитувальний лист Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [1], Резолюція Установчої конференції Харківського відділення Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [5], Звернення до II з'їзду народних депутатів СРСР Харківського товариства «Меморіал» [13], проект проведення виборів Верховної Ради УРСР [19]. Важливим джерелом стали агітаційні матеріали Є. Євтушенка та В. Коротича, які підтримували діяльність товариства «Меморіал» [2 – 4; 20].

Основними завданнями написання статті є: дослідження діяльності Харківського відділення «Меморіалу» у період його утворення та його взаємодія із іншими частинами демократичного руху.

У Харківській області формування «Меморіалу» почалося із Установчої конференції, що відбулася 11 лютого 1989 р. Основою для утворення Харківського відділення «Меморіалу» стала ініціативна група, яка утворила організаційний комітет. До товариства приєдналися члени обласних відділення Союзу письменників України, Українського фонду культури, редакція обласної газети ЛКСМУ «Ленінська зміна» [5].

Установча конференція звернулася до виконавчого комітету Харківської міської ради із проханням у реєстрації відділення товариства та надання приміщення для його потреб. Також Харківське відділення «Меморіалу» звернулося до місцевих рад із пропозицією участі членів товариства у роботі комісій із реабілітації репресованих у 1930 – 1950-ті роки. Аналогічна пропозиція про співпрацю направлялася до комсомолу [5].

Харківська конференція підтримала рішення установчої конференції Всесоюзного товариства «Меморіал» про створення комплексу на честь жертв репресій. Комплекс мав включати пам'ятник репресованим, архів, музей та бібліотеку із матеріалами про жертв репресій. Всесоюзне товариство «Меморіал» створило громадську раду, яка мали збирати пожертвування на будівництво комплексу. До громадської ради увійшли Олесь Адамович, Юрій Афанасьєв, Григорій Бакланов, Василь Биков, Євген Євтушенко, Борис Єльцин, Юрій Карякін, Віталій Коротич, Дмитро Лихачов, Рой Медведєв, Булат Окуджава, Лев Разгон, Анатолій Рибаків, Андрій Сахаров, Михайло Ульянов, Михайло Шатров. Члени Харківського відділення «Меморіалу» теж жертвували кошти на комплекс [5].

У складі Харківського відділення було вирішено створити об'єднання постраждалих від сталінських репресій. Для цього була створена ініціативна група у складі Брімерберга, Дукіна, Калмикова, Колодька, Коротаєва, Лазарева, Макаренка, Мінчина, Розова, Попова, Раковського, Рахліна, Свистуна, Стаховського. Основною роботою ініціативної групи стало збирання інформації про репресованих. Для цього використовували опитувальний лист [1].

Установча конференція делегувала до складу всесоюзного правління «Меморіалу» В. Ф. Мещерякова [5]. Через В. Мещерякова Харківське від-

ділення «Меморіалу» здійснювало співпрацю із Харківським народно-демократичним фронтом та іншими опозиційними організаціями.

Товариство «Меморіал» підтримувало перейменування топонімів, пов'язаних із учасниками репресій та порушення прав людини. Конференція надала пропозицію виконавчому комітету Харківської міської ради перейменувати набережну Жданова на честь Михайла Кульчицького [5].

Наприкінці Установча конференція вирішила провести I (чергову) конференцію у квітні 1989 р. Ця конференція мала прийняти програму роботи та бюджет відділення на 1989 р. [5].

Члени товариства «Меморіал» взяли участь у виборах народних депутатів СРСР у 1989 р. [3]. Цим вони сподівалися зробити радянське суспільство демократичним [20]. Член товариства Є. Євтушенко прийняв участь у виборах як безпартійний та став народним депутатом СРСР від територіального виборчого округу №520 (Дзержинський і Київський райони Харкова) [4]. Також Є. Євтушенко висловлював свою підтримку демократичному рухові своїми віршами [7]. В. Коротич теж висунувся як безпартійний та отримав підтримку «Меморіалу» [2]. Він став народним депутатом СРСР від національно-територіального виборчого округу №58 (місто Харків).

У квітні 1989 р. «Меморіал» провів свою конференцію. Одночасно товариство отримало у Харкові можливість діяти легально. Для цього Харківське відділення товариства подало статут для реєстрації у виконавчий комітет Харківської міської ради, відкрило рахунок у Житлосоцбанку. Після своєї реєстрації Харківське відділення «Меморіалу» почало активну діяльність. Члени товариства взяли участь у мітингу 1 травня, критикуючи КПРС. Товариство надало своє приміщення для громадської приймальні народного депутата СРСР Є. Євтушенка [8].

Багато учасників «Меморіалу» одночасно були членами політичних клубів «Вибір», «Діалог», «Вибори-89», входили до Народного руху України за перебудову, Харківського народно-демократичного фронту, Конфедерації анархо-синдикалістів. Активна діяльність «Меморіалу» привертала до нього увагу опозиційно налаштованої частини суспільства, у червні 1989 р. у Харківському відділенні товариства було 400 членів [8].

У червні 1989 р. Харківський обласний комітет КПУ почав боротьбу проти товариства «Меморіал». Ідеологічний відділ розіслав у підлеглі комітети «Данні про становище у самодіяльних об'єднаннях громадян в місті Харкові станом на червень 1989 р.». Цей документ містив інформацію про товариство «Меморіал», громадську культурну організацію «Спадщина», Товариство єврейської культури, Конфедерацію анархо-синдикалістів, групу «Квітень» («Апрель»), «Вибори-89», Народний рух України за перебудову, Український Гельсінський союз. Особлива увага приділялася членам «Меморіалу» Г. О. Алтуняну, Ф. Д. Рахліну, Б. О. Чичибабін, а також членам учасникам групи «Шанс» І. М. Рассосі та Є. В. Левінштейн [8].

Харківське відділення «Меморіалу» приймало участь у правозахисній діяльності, що сприяла демократизації суспільства. У вересні 1989 р. товариство виступило на захист Ольги Різниченко. 10 серпня 1989 р. проти Різниченко прокуратурою Дзержинського району міста Харкова була відкрита кримінальна справа за напад на міліціонера. Причиною відкриття провадження став ляпас Різниченко старшому лейтенантові міліції Борздову. На думку «Меморіалу» справжньою причиною переслідування О. Різниченко було її членство в Українському Гельсінському союзі [6].

Відділення «Меморіалу» висловило підтримку Андрія Черемському, який отримав адміністративний арешт за використання на мітингу синьо-жовтого прапора. А. Черемський, відбуюючи арешт, проводив голодування. За сприяння «Меморіалу» А. Черемський був звільнений та відправлений до лікарні на дванадцять добу голодування [6].

Харківське товариство приймало участь у діяльності всесоюзного «Меморіалу». 16 вересня 1989 р. у Донецьку зустрілися представники правління «Меморіалу» із Донецька, Харкова, Криму із всесоюзним правлінням товариства. У цей день відбувся траурний мітинг та перепоховання жертв радянських репресій [9].

Учасниками зустрічі була прийнята резолюція. У ній містилося звернення до Верховної Ради СРСР із вимогою надати економічні та соціальні пільги постраждалим від політичних репресій. Також резолюція передбачала активізувати діяльність із реєстрації Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Містилося положення про перейменування міст, районів, вулиць, підприємств названих на честь учасників репресій. Резолюція містила прохання до обласних управлінь КДБ надати доступ репресованим та їхнім рідним до матеріалів їхніх справ [9].

На формування політичних поглядів учасників «Меморіалу» та взагалі демократичного руху мала вплив Всесоюзна конференція демократичних рухів та організацій, що відбулася 16 – 18 вересня 1989 р. у Ленінграді. Конференція прийняла резолюцію «Про політичну ситуацію та спільні задачі демократичного руху», яку підтримало Харківське товариство «Меморіал». Основні положення резолюції: у суспільстві відбувається боротьба між демократичними силами та КПРС, у самій партії проходить протистояння між реформістами та противниками перебудови, необхідно відділити КПРС від держави, передати управління КДБ Верховній Раді СРСР, встановити рівноправність усіх форм власності, прийняти нову Конституцію СРСР. Конференція підтримала створення Міжрегіональної депутатської групи та закликала до ненасильницьких методів політичної боротьби [10].

У жовтні 1989 р. Харківське відділення «Меморіалу» висловило свою політичну позицію стосовно відносин із комуністами. У Інформаційному бюлетені №20 був опублікований відкритий лист за підписом співголови Харківського «Меморіалу» В. Ф. Мещерякова до першого заступника завід-

уючого ідеологічним відділом Харківського обласного комітету КПУ Сакари [8].

Українські відділення «Меморіалу» брали участь у розробці законопроекту «Про вибори народних депутатів УРСР». Харківське відділення товариства створило листівку, у якій пояснювало відмінності у проектах виборчих законів [19].

Основною відмінністю між проектами КПУ та «Меморіалу» полягала у схемі виборів народних депутатів. Обидва проекти передбачали вибори за мажоритарною системою. За проектом КПУ 3'їзд народних депутатів УРСР обирав із свого складу Верховну Раду УРСР. Проект «Меморіалу» передбачав прямі вибори Верховної Ради УРСР. Товариство пропонувало прямі вибори голови Верховної ради, проект КПУ містив положення про вибори голови на 3'їзді [19].

Проект КПУ пропонував обирати 25% депутатів у громадських організаціях. У випадку прийняття цієї пропозиції члени громадських організацій мали би по два голоси на виборах: один при голосуванні на мажоритарному окрузі, інший – при голосуванні у громадській організації. КПУ як громадська організація мала би певну кількість зарезервованих депутатських місць. «Меморіал» пропонував обрання усіх депутатів у мажоритарних округах за принципом «одна людина – один голос» [19].

За проектом КПУ передвиборчу програму кандидата перевіряла окружна виборча комісія, що мала право зняти кандидата від участі у виборах. Проект «Меморіалу» не передбачав можливість зняття кандидатів окружною виборчою комісією [19].

«Меморіал» пропонував у бюлетені навпроти прізвища кандидата розмішувати слова «так» та «ні». При голосуванні виборець закреслює слово «ні», якщо підтримує кандидата, слово «так» закреслюється при голосуванні проти кандидата. Проект КПУ не містив такого положення [19].

За проектом КПУ збори виборців мали право висувати одного кандидата. Проект «Меморіалу» не обмежував кількість кандидатів [19].

Законопроект обговорювався на сесіях місцевих рад. 27 жовтня 1989 р. був прийнятий Закон УРСР «Про вибори народних депутатів УРСР». Цей закон врахував усі пропозиції товариства «Меморіал» окрім розміщення біля прізвища кандидата слів «так» та «ні».

У листопаді 1989 р. відбувся конфлікт між редакцією газети «Красное знамя» («Червоний прапор») та Харківським товариством «Меморіал». До редакції газети на ім'я головного редактора Д. І. Сердитова був направлений відкритий лист за підписом члена Громадської ради Харківського товариства «Меморіал» Г. О. Алтуняна. Газета звинувачувалася у друці матеріалів у рубриці «Меморіал» без згоди товариства. У листі згадується стаття Котляра «Перша категорія – розстріл» із інтерв'ю керівника слідчого відділення УКДБ Харківської області Мурзіна. Алтунян у відкритому листі показує, що КДБ перешкоджає демократизації суспільства, наводячи приклади діяльності Мурзіна, Яковенка, Бабусенка [11].

Харківське відділення «Меморіалу» направило 18 листопада 1989 р. звернення до II з'їзду народних депутатів СРСР, що відбувався 12 – 24 грудня 1989 р. Звернення підписав голова Бюро товариства репресованих Г. О. Алтунян. Основною вимогою звернення була вимога прийняти Закон СРСР «Про соціальний захист усіх безпідставно репресованих». Законопроект «Меморіалу» передбачав виплату пенсії для колишніх політичних в'язнів. Розмір пенсії розраховувався пропорційно до терміну ув'язнення. Також виплачувалася компенсація за конфісковане майно. Спадкоємці загиблих від політичних репресій теж отримували компенсацію. Колишні політичні в'язні отримували пільги, які мали ветерани КППС та Великої вітчизняної війни. Із народних депутатів СРСР мав бути утворений комітет для виконання цього закону [13]. З'їзд народних депутатів СРСР не прийняв законопроект.

Грудень 1989 р. став для Харківського товариства «Меморіал» періодом посиленої активності. 7 грудня Рада товариства прийняла дві заяви. У першій заяві харків'яни підтримали Томське та Новосибірське відділення у висловленні недовіри народному депутатові СРСР Є. Лігачову. Причиною висловлення недовіри стало знищення масового поховання страчених у Колпашево, що відбулося у період перебування Є. Лігачова на посаді першого секретаря Томського обласного комітету КППС. Друга заява була присвячена захисту Сергія Кузнецова від переслідування із політичних мотивів та закликала звільнити його із ув'язнення [12].

Також 7 грудня Рада Харківського відділення «Меморіалу» відправила телеграму II з'їзду народних депутатів СРСР. Товариство закликала до зміни 6-ї статті Конституції СРСР (відокремлення КППС від державного апарату). Причиною відправлення телеграми стало звернення народних депутатів СРСР до виборців країни, що було підписано 1 грудня Сахаровим, Тихоновим, Мурашовим, Поповим, Черниченком, Афанасьєвим. Опозиційні депутати виступили за збільшення повноважень рад та позбавлення КППС державних функцій, прийняття законів про економічні реформи (земельне питання, власність на промислові підприємства). Також депутати закликали до проведення 11 грудня загальносоюзного попереджувального страйку [14].

У Інформаційному бюлетені №29 від 19 грудня 1989 р. Харківське відділення «Меморіалу» опублікувало останній виступ А. Д. Сахарова на зборах Міжрегіональної групи [15]. Інформаційний бюлетень №30 містив політичний заповіт А. Д. Сахарова [16]. Інформаційний бюлетень №31 повідомляв про похорони А. Д. Сахарова та траурний мітинг улаштований товариством «Меморіал». Серед виступаючих були учасники демократичного руху із Харкова: народний депутат СРСР Є. Євтушенко, делегат від Харківського відділення ВДПТ «Меморіал» Г. Алтунян. Основною вимогою виступаючих була відміна 6-ї статті Конституції СРСР [17].

Харківське відділення «Меморіалу» намагалося примирити представників демократичного руху із різних республік. 29 січня 1990 р. товариство

направило телеграми Вірменському національному рухові та Народному фронту Азербайджану. В обох телеграмах містився заклик зупинити насилля на етнічному ґрунті. «Меморіал» підтримував право усіх народів на самовизначення, виступаючи за вирішення усіх національних проблем ненасильницьким шляхом [18].

Утворення Харківського відділення «Меморіалу» охопило період з лютого 1989 р. по березень 1990 р. За цей період товариство «Меморіал» утворило діючу організацію у Харкові. Товариство «Меморіал» окрім захисту прав людини та інформування про політичні репресії у СРСР, займалося політичною діяльністю. Член Харківського відділення «Меморіалу» Є. Євтушенко був народним депутатом СРСР. Перспективним є подальше вивчення взаємодії Харківського відділення «Меморіалу» із іншими демократичними організаціями.

Список використаних джерел

1. Всесоюзное добровольное историко-просветительское общество «Мемориал». (1989). Опросный лист [Oprosnij list].
2. Группа поддержки В. А. Коротича. (1989). Листовка в поддержку Коротича [Listovka v podderzhku Koroticha].
3. Группа поддержки Е. А. Евтушенка. (1989). Кого пугают Е. Евтушенко и В. Коротич? [Kogo pugajut E. Evtushenko i V. Korotich?]
4. Группа поддержки Е. А. Евтушенка. (1989). Тезисы программы [Tezisy programmy].
5. Учредительная конференция Харьковского отделения Всесоюзного добровольного историко-просветительского общества «Мемориал». (1989). Резолюция [Rezoljucija].
6. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №17 [Informacionnyj bjulleten №17].
7. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №19 [Informacionnyj bjulleten №19].
8. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №20 [Informacionnyj bjulleten №20].
9. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №22 [Informacionnyj bjulleten №22].
10. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №23 [Informacionnyj bjulleten №23].
11. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №24 [Informacionnyj bjulleten №24].
12. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №26 [Informacionnyj bjulleten №26].
13. Харьковское общество «Мемориал». (1989). Обращение к II съезду народных депутатов СССР [Obrashhenie k II sezdnu narodnyh deputatov SSSR].
14. Харьковское отделение ВДИПО «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №27 [Informacionnyj bjulleten №27].
15. Харьковское отделение ВДИПО «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №29 [Informacionnyj bjulleten №29].
16. Харьковское отделение ВДИПО «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №30 [Informacionnyj bjulleten №30].
17. Харьковское отделение ВДИПО «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №31 [Informacionnyj bjulleten №31].
18. Харьковское отделение ВДИПО «Мемориал». (1989). Информационный бюллетень №33 [Informacionnyj bjulleten №33].
19. Харьковское отделение Всесоюзного добровольного историко-просветительского общества «Мемориал». (1989). Что нужно изменить в проекте закона о выборах в ВС УССР? [Chto nuzhno izmenit v proekte zakona o vyborah v VS USSR?]
20. Харьковское отделение общества «Мемориал». (1989). Харьковчанин! Земляк! [Harkovchanin! Zemljak!]

References

1. All-Union voluntary historical and educational society "Memorial". (1989). Questionnaire.
2. Support group V. A. Korotich. (1989). Korotich Support Flyer.
3. Support group E. A. Evtushenko. (1989). Who are afraid of E. Evtushenko and V. Korotich?
4. Support group E. A. Evtushenko. (1989). Theses of the program.
5. Founding conference of the Kharkov branch of the All-Union Voluntary Historical and Educational Society "Memorial" (1989). Resolution.
6. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.17.
7. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.19.
8. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.20.
9. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.22.
10. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.23.
11. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.24.
12. Kharkov society "Memorial". (1989). Newsletter No.26.
13. Kharkov society "Memorial". (1989). Appeal to the II Congress of People's Deputies of the USSR.
14. Kharkiv branch of AVHES "Memorial". (1989). Newsletter No.27.
15. Kharkiv branch of AVHES "Memorial". (1989). Newsletter No.29.
16. Kharkiv branch of AVHES "Memorial". (1989). Newsletter No.30.
17. Kharkiv branch of AVHES "Memorial". (1989). Newsletter No.31.
18. Kharkiv branch of AVHES "Memorial". (1989). Newsletter No.33.
19. Kharkov branch of the All-Union Volunteer Historical and Educational Society "Memorial". (1989). What needs to be changed in the draft law on elections in the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR?
20. Kharkov branch of the society "Memorial". (1989). Kharkov citizen! Countryman!